

Moral development in adolescent period as a subject of empirical research

Nodira ORIBJONOVA¹

Uzbekistan National University

ARTICLE INFO

Article history:

Received January 2022

Received in revised form

15 January 2023

Accepted 25 February 2023

Available online

15 March 2023

Keywords:

personality,
adolescence,
morality,
moral field,
moral principles,
human activity,
logical thinking,
value,
spiritual value,
worldview,
belief,
moral norms,
moral concepts.

ABSTRACT

The article focuses on the psychological features of the development of the moral sphere during adolescence. It also analyzes the research of scholars on the formation and development of the moral sphere in the individual, as well as the main mechanisms. In particular, research has been conducted to study the development of the field of ethics during adolescence, and a scientific-practical approach has been put forward in this regard.

2181-1415/© 2023 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss2/S-pp132-137>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Ўсмирлик даврида ахлоқий соҳа ривожланиши эмпирик тадқиқотлар предмети сифатида

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

шахс,
ўсмирлик,
ахлоқ,
ахлоқий майдон,
ахлоқий тамойиллар,
инсон фаолияти,
мантикий тафаккур,
қадрият,
маънавий

Мақолада ўсмирлик даврида ахлоқий соҳанинг ривожланишининг психологик хусусиятларига эътибор қаратилган. Шунингдек, шахсда ахлоқий соҳанинг шаклланиши ва ривожланишига доир олимларнинг тадқиқотлари, асосий механизмлари таҳлил қилинади. Хусусан, ўсмирлик даврида одоб-ахлоқнинг ривожланишини ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борилиб, бу борада илмий-амалий ёндашув илгари сурилди.

¹ independent researcher, Uzbekistan National University.

қадрият,
дунёқараш,
этикод,
ахлоқ меъёрлари,
ахлоқий тушунчалар.

Нравственное развитие в подростковом периоде как предмет эмпирического исследования

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

личность,
подростковый возраст,
нравственность,
нравственное поле,
нравственные принципы,
человеческая
деятельность,
логическое мышление,
ценность,
духовная ценность,
мировоззрение,
убеждения,
нравственные нормы,
нравственные понятия.

Статья посвящена психологическим особенностям развития нравственной сферы в подростковом возрасте. Также анализируются исследования ученых и основные механизмы по формированию и развитию нравственной сферы у человека. В частности, были проведены исследования по изучению развития этики в подростковом возрасте, и в связи с этим был выдвинут научно-практический подход.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган барча ўзгаришлар яқин келажакда мамлакатимизнинг сиёсий ва иқтисодий барқарорлигини таъминлашга қаратилган. Ахлоқни юксалтириш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири бўлиб, уни ёшлар қалби ва онгига сингдириш таълим-тарбиянинг барча жабҳаларида, хусусан, одоб-ахлоқ асоси бўлган ахлоқий тарбия жараёнида амалга оширилиши зарур.

Ўсмирлик даври шахс камолотида алоҳида ўрин тутди ва шахс маънавий-ахлоқий камол топишининг асосий мезонларидан биридир. Шу нуқтаи назардан қараганда, ахлоқий тушунчаларнинг шаклланиши улардаги бир қатор психологик хусусиятларнинг ривожланиши билан белгиланади. Шунини таъкидлаш керакки, ўсмирлик даврида ахлоқий тасаввур, тушунчаларнинг шаклланиши ва унга таъсир этувчи психологик омилларни ўрганиш муаммонинг долзарблигини белгилайди.

Психология фанининг асосий тоифаларидан бири бўлган шахс, ахлоқ қоидаларига мурожаат қилмасдан, психика каби ҳодисаларни батафсил талқин қилиш мумкин эмас. Бундан ташқари, фикрлаш, ҳис қилиш, ақл ва тасаввур каби тушунчаларни ахлоқ билан боғлиқ ҳолда талқин қилиш керак. Шунинг учун П.В. Симонов, П.М. Ершов, Ю.П. Вяземский, В.П. Зинченко, В.И. Слободчиков, М.В. Гамезо, А.Н. Леонтьев, Г.Г. Шпет каби психологларнинг асарларида шахснинг маънавий ва ахлоқий фазилятлари муаммосига жиддий эътибор қаратилди [5].

Рус психологиясидаги ахлоқ ва психика тушунчаларининг жуда қисқа таърифлари ҳамда мазкур атамаларни талқин қилишда хилма-хиллик, жиддий фарқлар ва қарама-қаршиликлар мавжудлигини кўрсатади. Бу ҳолат, бир томондан, “руҳ” ва “ахлоқ” тушунчаларининг жуда кенг эканлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан, тадқиқотчиларнинг бу фарқларни излашда турлича ёндашишларига бориб тақалади. Ушбу ёндашувларни 3 гуруҳга бўлиш мумкин [2]:

1-гуруҳ вакиллари ахлоқий муаммоларни ўрганишда инсонда турли психик ҳолатларни келтириб чиқарувчи омил ва вазиятларни тадқиқ этишга урғу берадилар. Бу гуруҳнинг кўзга кўринган вакилларида бири В.А.Пономаренкодир. У ахлоқни инсоннинг маънавий қадриятларини, яъни илмий, ахлоқий ва эстетик ҳодисаларни идрок этиш, англаш ва бошдан кечириш жараёнида ташқи оламни, унинг тана функцияларини ва тананинг ўзини вақтинча “идрок эта олмайдиган” психологик ҳодиса сифатида таърифлайди.

Бошқача қилиб айтганда, унинг фикрича, руҳий ҳолатлар инсоннинг моддий табиати ва ташқи дунё учунзиддир. Бу гуруҳ вакиллариининг фикрича, камдан-кам учрайдиган ақлий маърифат ҳолатларида ва ўта мураккаб ахлоқий зиддиятларни енгиш нуқталаридагина инсоний ахлоқий чўққиларга эришилади. Бундай ҳолларда субъектнинг индивидуал билими ва ўзини-ўзи ривожлантириш тажрибасида “нормал” тасвир пайдо бўлади. Мазкур ҳодисанинг психологик асосини ташкил этувчи ички мазмунни келтириб чиқаради, бу ҳодисанинг интеллектуал ва ахлоқий инъикосининг предмети ҳисобланади.

2-гуруҳни (С.Л. Франк, Б.С. Братус) диний гуруҳ деб аташ мумкин. Бу гуруҳ фикрича, ахлоқни фақат илоҳий кашфиёт, ваҳий сифатида талқин қилиш мумкин.

А.И. Зеличенко ҳам ахлоқ муаммосига ўзининг оригинал ёндашувини ифодалаган. Унинг фикрича, инсоннинг ахлоқи тушунарли, аммо таърифлаб бўлмайди. Ахлоқни мантиқий, оқилона англаб бўлмайди, унга бошқа йўл билан – иймон-эътиқод йўли билан, нуфузли кишиларга ишониш, ахлоқнинг борлигига шубҳалардан қочиш орқали эришиш мумкин. Шу муносабат билан у “ҳодисаларнинг ўзи табиий илмий методология ёрдамида билиб бўлмайдиган воқелиқдир” деган хулосага келади. Муаллифнинг бундай ёндашувига қўшилиш ёки қўшилмаслик мумкин. Гарчи бир қатор масалалар ноанъанавий тарзда қўйилган бўлса-да, бундай ёндашув ахлоқий ҳодисани, айниқса, муаммонинг психологик жиҳатларини ўрганиш имкониятларини кенгайтиради [1].

3-гуруҳ вакиллари ахлоқ асосларини шахснинг ўзидан, унинг хусусиятларидан, фикрлашга мойиллигидан излайдилар. Бу йўналишда ахлоқ инсоннинг ўзини-ўзи ривожлантириш ва ўзини намоён қилиш, юксак қадриятларга мурожаат қилиш йўналишида тавсифланади. Бундай ёндашувнинг асоси психиканинг кўп босқичли эканлигини тан олишга асосланган. Бундай ёндашувнинг асоси ва назарияси Л.С.Виготскийнинг ишида келтирилган “Психологиянинг чўққиси” концепциясида ўз ифодасини топган.

Бу концепция Л.С.Виготский томонидан янги психологиянинг методологик асосларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ тадқиқотларда қўлланилган. У бундай психологияни келажак психологиясининг энг истиқболли соҳаларидан бири деб билади. Унинг фикрича, бундай психология фанининг предмети шахс психикасининг теранлигида эмас, балки мураккаблигида бўлиши керак. В.Д.Шадриковнинг фикрича, ахлоқнинг моҳияти уни фақат ақл ёрдамида билиш эмас, балки ҳиссиётлар, кечинмалар орқали билишдир. Ахлоқ нафақат қобилят ва ақлга, балки ҳис-туйғуларга, эмоцияларга ҳам боғлиқдир [4].

Ахлоқий меъёрлар кундалик ҳаётда у ёки бу хулқ-атворларнинг тақиқланиши сифатида намоён бўлади. Миллий ва умуминсоний қадриятларнинг бирлиги шахснинг ўзига, ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабати шаклида намоён бўлса, тақиқлар ўтиб бўлмайдиган чегараларни ифодалайди. Ахлоқий қадриятлар

жамият одоб-ахлоқини акс эттирар экан, шахс уларни ўзлаштириш жараёнида бу қадриятларнинг субъектига, ташувчисига айланади. Инсоннинг жамият ахлоқий қадриятларини қай даражада эгаллаганлиги унинг ахлоқийлигини белгиловчи мезондир.

Ўсмирлик даври – дунёқараш, эътиқод, муносабат, тамойиллар, ўзини-ўзи англаш, баҳолаш ва ҳоказолар шаклланадиган давр. Кичик мактаб ёшидаги бола катталар кўрсатмаси ёки ўзининг тасодифий, ихтиёрий истаклари билан ҳаракат қилса, ўсмир ўз фаолиятини муайян тамойиллар, эътиқодлар ва шахсий қарашлар асосида ташкил қила бошлайди [6].

Ўсмир шахсини шакллантиришда ахлоқий онг алоҳида ўрин тутати. Бунда ўқувчиларнинг ахлоқий тушунчаларни ўзлаштиришлари, турмушда қўллашлари муҳим ўрин тутати. Шунингдек, умуминсоний сифатларни шакллантириш жараёни ўқувчида эътиқод, дунёқараш, нуқтаи назар қарама-қаршиликларига дуч келади. Ўсмир шахсини шакллантиришда унинг атроф-муҳитга, ижтимоий ҳодисаларга, одамларга муносабатини ҳисобга олиш керак. Чунки ўсмирларда муайян нарсаларга нисбатан муносабат пайдо бўлади. Ижтимоий ҳаётни кузатиш, унда инсон учун зарур бўлган кўникмаларни эгаллаш катталарнинг хулқ-атворларини таҳлил қилиш имкониятини беради.

Ўсмирларнинг фикрлашларини ўрганиш шуни кўрсатадики, улар ахлоқий тушунчаларнинг тенг мазмунини топа олмайди. А.И. Малиованов ахлоқий тушунчаларнинг шаклланишига кўра, ўсмирларни тўрт гуруҳга ажратади: 1) сўзма-сўз ижобий хулқ-атвор қоидалари асосида ҳаракат қиладиган ўсмирлар; 2) ахлоқий тушунчалари уларнинг ҳаракатларига мос келадиган ўсмирлар; 3) хулқ-атвори ахлоқий меъёрларни билиш билан ажралиб турадиган, бу билимларга мувофиқ ҳаракат қилмайдиган ўсмирлар; 4) кундалик хатти-ҳаракати билан улар биладиган ахлоқий талаблар ўртасидаги боғлиқликни тушунмайдиган ўсмирлар.

Илмий изланишлар ва ҳаётий тажрибалар шуни кўрсатадики, айрим ахлоқий тушунчаларни нотўғри тушунган, шахснинг айрим хусусиятларини нотўғри баҳолаган, мустақилликка интилаётган, ўз иродасини кўрсатишга интилаётган ўсмирларнинг ўзларида салбий сифатлар пайдо бўлади. Ҳатто уларда шаклланган ижобий фазилатларни йўқотишга ҳаракат қилишади. Ўқитувчилар ва оналарнинг асосий вазифаси – уларнинг нотўғри тушунчаларига зарба бериш ва ўсмирларнинг адашиб қолишининг олдини олишдир [3].

Тадқиқотимизда ўсмирлар гуруҳида ахлоқий тушунчаларнинг шаклланишини аниқлаш учун А. Колберг томонидан ишлаб чиқилган шахснинг ахлоқини ўрганиш методикасидан фойдаланилди.

Тадқиқот методикасининг мақсади ўсмирлик давридаги ахлоқий тушунчаларни аниқлашдир. Хусусан, методика 11 та саволномадан иборат бўлиб, ўсмирларда ахлоқий тушунчалар шаклланган ёки йўқлигини аниқлашга хизмат қилади.

Ўсмирлик даврида ахлоқий тушунчаларни ўрганишга қаратилган методика танлаб олинган синалувчилар гуруҳида ўтказилиб, олинган натижалар миқдор ва сифат жиҳатидан таҳлил қилинди ҳамда кўрсаткичлар жадвалда акс эттирди.

1-жадвал

Ўсмирларда ахлоқий тушунчаларнинг ривожланиш даражаси

Текширувчилар	Юқори	Ўрта	Паст
40 нафар	43%	37%	20%

Ўтказилган методика натижаларига кўра биз ўсмирлик даврида қуйидаги ахлоқий тушунчаларнинг шаклланганлигини аниқлашга муваффақ бўлдик.

Натижалар таҳлилига кўра, ўсмирларнинг 43 фоизда ахлоқий тасаввурлар юқори эканлиги маълум бўлди. Уларнинг ахлоқий қарашларига атрофдагилар кўпроқ таъсир қилгани, яъни уларни ўзига нисбатан тақлид қилгани маълум бўлди. Бу даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ўқитувчи шахсининг идеал намоён бўлиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шунини таъкидлаш керакки, ота-оналар томонидан берилган маслаҳатлар ушбу ёш гуруҳи учун айниқса муҳимдир. Бу ёшдаги тенгдошларига нисбатан тақлид қилишнинг устунлигини таъкидласак, улар гуруҳ ёрдамида одоб-ахлоқ қоидаларини ўзлаштирганликлари билан белгиланади.

Хусусан, 20 фоиз ўсмирларнинг савияси пастлиги, уларнинг ахлоқ ҳақидаги қарашлари маълум даражада тушунилганлиги, яъни эшитганларига асосланиши билан фарқланади. Буни уларнинг ҳаётий тажрибаси ва билими ортгани билан ҳам изоҳлаш мумкин. Айниқса, бу вақтга келиб, ўсмир аста-секин ўз мустақиллигини кўрсата бошлайди.

Бу ўз навбатида ахлоқ қоидаларига меъёрий бўйсунитишни кўрсатади. Шунини таъкидлаш керакки, субъектларнинг иккала гуруҳида ҳам маълум маънода тақлиднинг устунлиги сезилади. Ўсмирларнинг 37 фоизда ахлоқий тушунчалар ўртача эканлиги тажриба натижалари асосида аниқланди. Бу ақлий хусусиятларнинг ёшга боғлиқ ривожланиши билан тавсифланади. Шунингдек, уларга ҳамма нарсани айтиб беришдан кўра, уни реал ҳаётда кўрсатиш ва сабаб-оқибатларини тушунтириш керак.

Ўрганилган манбалар ва психологик тадқиқотлар натижаларидан қуйидаги хулосалар чиқариш мумкин:

- шахснинг ахлоқий камолоти унинг маънавий етуклиги билан белгиланади;
- шахсда ахлоқий тасаввурларнинг шаклланиши уларнинг хулқ-атвор малакаларида намоён бўлади;
- шахсда ахлоқий ғояларнинг шаклланиши, унинг ҳаётий тажрибаси, билим, кўникма ва малакаларнинг ривожланиши билан белгиланади;
- шахсда ахлоқий хулқ-атвори шакллантиришда жамият намуна бўла олади;
- ўсмирлик даврида ўз-ўзини англаш, баҳолашнинг касбий фазилатларини шакллантириш ахлоқий тасаввурларни ривожлантириш мезони бўлиши мумкин.

Тадқиқотларимиз натижаларига кўра, таълим муассасалари психологлари, ота-оналар, ўқитувчилар, диагностика марказлари психологлари ва ўсмирлик даври муаммолари билан шуғулланувчиларга қуйидаги тавсияларни бериш мақсадга мувофиқдир:

- тарбия жараёнида ўсмирлик даврининг ёш ва индивидуал психологик хусусиятларини ҳисобга олиш;
- ўсмирлар билан одоб-ахлоқ бўйича суҳбатлар, учрашувлар ташкил этиш;

- ўсмирлик даврида ўз хулқ-атворини онгли равишда бошқариш ва назорат қилиш малакаларини шакллантириш;
- ўсмирларда ўз-ўзини ҳурмат қилиш ва ўзини-ўзи қадрлаш ҳиссини шакллантириш;
- ўсмирлар тарбиясига эътибор қаратиш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Антилогова, Л.Н. Нравственное сознание личности и его структура / Л.Н. Антилогова. – Омск: ОмГПУ, 1999. – 163 с.
2. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности: дисс. д-ра психол. наук: 19.00.01 Антилогова Л.Н. – Новосибирск, 1999. – 434 с.
3. Анцыферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Кольберга и его школы) / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1999. – № 3. – С. 4–17.
4. Братусь Б.С. Психология. Нравственность. Культура: актуальные проблемы психологии личности / Б.С. Братусь – М.: Изд-во Роспедагентство, 1994. – 60 с.
5. Марьясова Н.В. Духовность в жизни человека: учеб. пособие / Н.В. Марьясова. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2007. – 116 с.
6. Овчарова Р.В. Психологическая структура нравственной сферы личности подростка / Р.В. Овчарова, Э.Р. Гизатуллина // Педагогическое образование в России. 2011. – №3. – С. 103–108.